

ЖИТТЄВІ КРИЗИ В КОНЦЕПЦІЯХ Л.С.ВИГОТСЬКОГО ТА Е.Г.ЕРІКСОНА С.М.Гузенко

кандидат історичних наук, докторант

Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України

У статті подано детальний аналіз позитивів і негативів кожної стадії життєвого шляху особистості за концепціями Л.С.Виготського та Е.Г.Еріксона, а також аналіз особливостей, що відрізняють критичні життєві періоди від стабільних.

Ключові слова: періодизація життєвого шляху, життєві кризи, особистісний розвиток індивіда.

Життєвий шлях – це низка стабільних і критичних періодів. Юнгіанський психолог Маріон Вудман образно, але дуже переконливо описала життєвий процес в його пульсації: “Все відбувається, немовби життя в істинному його розумінні надає нам можливість народитися декілька разів. Якийсь час ми рухаємося в його потоці, а потім раптом стан речей перестає нас задовольняти. Робота не цікавить нас, як раніше, партнер втрачає свою привабливість, а попередні шляхи не дозволяють досягти мети. Зіставивши ці обставини з природним психічним ритмом, ми опинимося в ізоляції від світу, прямо в материнській утробі, втративши впевненість в тому, хто ми такі і що з нами відбувається. Якщо вдасться витерпіти весь біль і розпач згасання старого життя і винести всі муки розп’яття в процесі трансформації, ми переживемо друге народження. І тоді протягом кількох років зможемо насолоджуватися рівним плином життя. Але настає час, коли знову виникає процес розділення протилежностей, стимулюючи нас до досягнення нового рівня свідомості. Іноді ми відчуваємо рух вгору, іноді – вниз, але так чи інакше, будь-який шлях – це дорога злетів і падінь” [2].

Під час життєвих підйомів кожна людина знає, що робити. Зате спуски можуть супроводжуватися такими станами особистості, коли вона неадекватна сама собі. Тому спуски завжди є актуальнішими для дослідників.

Так, в етнографії вивчають ініціації як переходи від одного соціального або вікового статусу в інший. Однак, є й інші явища, аналогічні ініціаціям, але які вивчаються іншими спеціалістами. І.С.Кон в монографії “Дитина і суспільство” наводить приклади подібних явищ, зіставляючи дані етнографії, історії, соціології і психології: “Сучасна наука приділяє особливо багато уваги проблемі якісних зрушень, стрибків у розвитку. В біології і психофізіології це так звані критичні періоди, коли організм відзначається підвищеною сенситивністю (чуттєвістю) до певних зовнішніх і/або внутрішніх факторів, вплив котрих саме в даній (а не будь-якій) іншій точці

розвитку має особливо важливі незворотні наслідки” [4].

Щоб на повній підставі розглядати такі різні явища, як ініціації і кризи, треба зіставити їх. Користуючись терміном “ініціація”, вчені-етнографи і психологи вкладають в дане поняття різні значення. В традиційному сенсі ініціація – це обряд, що належить до якоїсь певної стадії культури. В психологічному ж значенні ініціація – це позаісторична архетипічна поведінка психіки. Саме в цьому значенні ми маємо підстави порівнювати ініціації з нормативними кризами розвитку, як їх розуміють у психології (Л.С.Виготський, Е.Г.Еріксон). В аналітичній психології К.Юнга і його послідовників у відповідності до ініціації перебуває процес індивідуації.

Інакше кажучи, поняття ініціації (переходу) відповідають поняттю вікової нормативної кризи. Розглянемо позиції вище названих психологів стосовно цієї проблеми.

Розробка поняття вікових нормативних криз належить Леву Семеновичу Виготському (1896-1934), який присвятив вивченню криз дітей спеціальне дослідження [3]. Вчений розглядає психічний розвиток як процес перервний, позначений кризами і перехідними періодами. Говорячи про кризи дитячого віку, Л.С.Виготський характеризує їх таким чином: “В цих періодах протягом відносно короткого часу (декілька місяців, рік, або найбільше два) зосереджені різкі і капітальні зрушення і зміщення, зміни і переломи в особистості дитини. Дитина в дуже короткий термін змінюється загалом, в основних рисах особистості. Розвиток набирає бурного, стрімкого, іноді катастрофічного характеру, воно нагадує революційний плин подій як за темпом, так і за змістом змін що відбуваються. Це поворотні пункти в дитячому розвитку, які набирають іноді форми гострої кризи”.

Вчений виділяє три особливості, які відрізняють критичні періоди від стабільних:

1. Нечіткість меж (“Криза виникає непомітно – важко визначити моменти настан-

ня і закінчення. Водночас характерним є різке загострення кризи, що відбувається зазвичай всередині цього вікового періоду. Наявність кульмінаційної точки, в котрій криза досягає апогею, характеризує всі критичні вікові періоди і різко відрізняє їх від критичних епох дитячого розвитку”).

2. В цей період дитину важко виховувати (“В критичні періоди розвиток дитини супроводжується більш чи менш гострими конфліктами з оточуючими. Внутрішнє життя дитини часом пов’язане з болісними переживаннями, з внутрішніми конфліктами”).

3. Негативний характер розвитку (“Розвиток тут, на відміну від стійких віків, здійснює скоріше руйнівну, ніж створюючу роботу. Прогресивний розвиток особистості дитини, безперервна побудова нового, котре так чітко виступало у всіх стабільних роках, в періоди кризи, ніби затухає, тимчасово припиняється. На перший план виступають процеси відмирання і згуртування, розпаду і розкладу того, що утворилося на попередньому ступені і відрізняло дитину даного віку. Дитина в критичні періоди не стільки набуває, скільки втрачає з набутого раніше.”)

Л.С.Виготський був першим, хто включив у загальну періодизацію дитячого розвитку кризи як віхи нормального шляху, не зважаючи на те, що багато авторів піддавали сумніву внутрішню необхідність їх існування, приймаючи за “хвороби” розвитку, за відхилення від нормального шляху. Л.С.Виготський наполягає на тому, що критичні періоди необхідні, виходячи з самої логіки розвитку: “Поняття про окремі критичні роки вводились в науку емпіричним шляхом і у випадковому порядку. Однак якби критичні роки не були відкриті чисто емпіричним шляхом, поняття про них слід б було ввести в схему розвитку на основі теоретичного аналізу”.

Кризи, що знаменують собою перехід від однієї стабільної фази в іншу, руйнують старе, звільнюючи простір для нового: “Як будь-яке життя є водночас і вмирання, так і дитячий розвиток з необхідністю включає в себе процеси згортання і відмирання. Виникнення нового в розвитку неодмінно означає відмирання старого. Перехід до нового віку завжди ознаменований заходом попереднього віку. Процеси зворотного розвитку, відмирання старого і сконцентровані переважно в критичних роках”. Йдеться про розпад старої і виникнення основ нової соціальної ситуації розвитку.

Однак “було б великою помилкою вважати, що цим вичерпується значення критичних періодів. Розвиток ніколи не припиняє своєї творчої роботи, і в критичні періоди ми спостерігаємо конструктивні процеси розвитку. Більше того, процеси інволюції, так яскраво виражені в цих роках, самі підпорядковані процесам позитивної

побудови особистості, перебувають у безпосередній залежності від них і утворюють з ними нерозривне ціле. Руйнівна робота відбувається у вказані періоди в міру того, в міру чого це викликано необхідністю розвитку властивостей і рис особистості. Фактичне дослідження показує, що негативний зміст розвитку в переломні періоди – лише зворотний, або тінювий, бік позитивних змін особистості, котрі складають головний і основний сенс будь-якого критичного віку”.

Теорія психологічного розвитку, яку Л.С.Виготський називає “драмою духовного розвитку дитини”, не була ним закінчена. В ній і досі залишається багато білих плям. Наприклад, чи відрізняється протікання криз у хлопців і дівчат в чомусь окрім термінів? Що саме Л.С.Виготський мав на увазі під специфікою кризи 17 років? Він вніс цю кризу в загальну схему, але не розкрив її змісту. Що він думав про періодизацію розвитку дорослої людини? На ці питання дають відповіді інші теорії розвитку. Єдине, що він запропонував, це те, що кризи дорослої людини мають якісь інші закономірності, ніж кризи дитини: “Важко собі уявити, щоб розвиток людини на початку зрілості (з 18 до 25 років) міг бути підпорядкований закономірностям дитячого розвитку”. Знову ж таки дискусійним є строге вікове окреслення зрілості 18-25 років. На нашу думку кожна подібна періодизація має умовний характер. Оскільки деякі діти можуть бути зрілими вже в 12 років, а деякі ще незрілими у 18. Знову ж таки слід розрізняти психологічну і фізіологічну зрілість.

На сьогодні дитинство в психології вивчено найкраще. А точніше сказати, що на тему дитинства написано найбільшу кількість досліджень, хоча, звичайно, кількісний показник не завжди збігається з якісним. Дещо менше досліджено юність, а період дорослого віку залишає наукову лакуну. Більшість теорій розвитку розглядають дитячий вік, і досі практично єдиною спробою прослідкувати закономірності розвитку протягом усього життєвого шляху була спроба Е.Г.Еріксона. На відміну від інших дослідників, Ерік Гамбургер Еріксон (1902-1979) створив епігенетичну концепцію розвитку особистості, включивши в свою періодизацію цілісний життєвий цикл людини.

Як і Л.С.Виготський, Е.Г.Еріксон розглядає особистісний розвиток індивіда як перервну послідовність якісно відмінних одна від одної восьми стадій. Перші п’ять, котрі тривають аж до періоду пізньої юності, він приурочує до постульованої фрейдистами біологічно зумовленим стадіям психічного розвитку – оральної, анальної, едипової, латен-

тної та геніальної, доповнюючи фрейдистське тлумачення цих стадій аналізом їх соціальної складової. Ще три стадії – рання зрілість, зрілість і пізня зрілість – є тим новим, що Е.Г.Еріксон вніс у вивчення розвитку людин порівняно з попередниками.

Саме ці три стадії, а також перехід від дитинства до дорослості, цікавлять нас найбільше у зв'язку з темою нашого дослідження, тому зупинимось на них детальніше.

Суть кожної стадії розвитку, згідно з Е.Г.Еріксоном, в тому, що індивід в певний період свого життя стає особливо чутливим до певних соціальних впливів. Зі свого боку суспільство, чітко резонуючи на потенційності організму, що розвивається, виставляє до нього певну систему вимог, а також широкий спектр засобів, способів і можливостей для розв'язання соціальних задач. Від успішності розв'язання цих задач залежить якість особистісних новоутворень, кожне з яких є стосунок індивіда до суспільства і до себе. Воно стає центром особистісної цілісності людини, однак лише протягом даної фази розвитку. Ця цілісність неминуче руйнується в результаті визрівання нової психофізичної системи і нових соціальних вимог.

Моменти переходу від однієї особистісної цілісності до іншої Е.Г.Еріксон, як і Л.С.Виготський, називає кризами. Отже, як і Л.С.Виготський, Е.Г.Еріксон застерігає, що поняття кризи в його концепції зовсім не означає катастрофу або болісний конфлікт протилежних тенденцій. Воно, скоріше, має сенс "поворотних пунктів, моментів рішення, вибору між прогресом і регресом, інтеграцією і затримкою": "Всі ці породжені розвитком нормативні кризи, – робить висновок Е.Г.Еріксон, – відрізняються від нав'язаних, травматичних і невротичних криз тим, що кожен процес росту приносить нову енергію, а суспільство – відповідно до переважаючих в ньому концепцій фаз життя – пропонує для використання нові і специфічні можливості" [1, 227].

На кожній стадії індивід має зробити життєво важливий вибір між прогресом і регресом, інтеграцією і затримкою, двома полярними стосунками до світу й до себе, котрі визначають хід подальшого розвитку особистості. Слід зазначити, що успішний вихід з кризи полягає не у виборі позитивного полюсу, а в певній рівновазі, в динамічній пропорції між двома полюсами. Людина має навчитися розрізняти ситуації, в яких слід адекватно проявляти елементи того й іншого, наприклад довіри й недовіри. Відчуття ідентичності завжди містить в собі позитивні й негативні елементи, в нього входить те, чим людина хоче стати, і чим вона стати на бажанє.

Своє завдання Е.Еріксон вбачає в тому, щоб прослідкувати етапи успішного, прогресив-

ного розвитку особистості. Успішне подолання кризи на кожній стадії сприяє розвитку певної психосоціальної сили й навички. Використовуючи слово *virtue*, що в перекладі з англійської означає сила, чеснота, Е.Еріксон застосовує термін у фізичному сенсі. Він стосується радше потенції, ніж моралі. В ідеалі особистість виходить з кожної кризи, збагачена почуттям внутрішньої єдності, яснішими судженнями і здатністю діяти ефективніше.

Е.Еріксон виділив такі позитиви і негативи кожної стадії життєвого шляху особистості:

- 1) вік немовляти характеризується водночас довірою, так і недовірою до навколишнього світу;
- 2) на стадії раннього дитинства здобутком є відчуття незалежності, а віковою втратою – відчуття сорому і вагання;
- 3) здобутком дошкільного дитинства є ініціативність, а втратою – почуття вини;
- 4) отрочество: здобуток – працьовитість, втрата – відчуття неповноцінності;
- 5) прогресивним здобутком стадії юності є розуміння належності до певної статі, а регресивним набутком – нерозуміння форм поведінки, котрі відповідають даній статі;
- 6) рання зрілість в позитивному плані характеризується прагненням до протилежної статі, а в негативному – ізолюваністю від оточуючих;
- 7) нормальна зрілість: позитив – життєва активність, негатив – зосередженість на собі, вікові проблеми;
- 8) пізня зрілість: позитив – відчуття повноти життя, негатив – відчай.

Оскільки в даному дослідженні нас більше цікавить зрілий вік і перехід від дитячого до зрілого віку, зупинимось на них детальніше.

Отже, юність і криза ідентичності (це відповідає п'ятій фазі за градацією Е.Еріксона). Цю стадію Е.Еріксон визначає як кризу ідентичності, що виникає в результаті того, що нові соціальні і біологічні фактори включаються в детермінацію становлення особистості.

Важливим у віковій теорії Е.Еріксона є також поняття ідентичності. В порівнянні з іншими поняттями, котрі Е.Еріксон ввів для своїх восьми стадій, ідентичність стає об'єктом його найбільш детального вивчення. Цей термін поєднує теорії глибинної психології, когнітивної психології та психології его. Концепція ідентичності охоплює психологію, соціологію й історію. Через

складність даного поняття Е.Еріксон уникає його однозначного визначення: “Я можу спробувати більш явно представити суть ідентичності, тільки розглянувши його з різних точок зору. З одного боку, її можна віднести до усвідомленого відчуття особистої ідентичності, з іншого – це несвідоме прагнення до цілісності особистого характеру. З третього – це критерій для процесу синтезу его. І нарешті, це внутрішня солідарність з груповими ідеалами і груповою ідентичністю” [5, 238].

Суспільство вимагає від юнака визначення свого місця у суспільстві, вибору професії, визначення життєвого шляху, – одним словом, самовизначення. Водночас, змужніння, зміна зовнішнього вигляду розхитують його сформовані уявлення про себе, змінюють ставлення до нього оточуючих і переміщують його в інші демографічні і соціальні групи.

Здобуття тут нової цілісності в результаті синтезу всіх новоутворень попередньої стадії Е.Еріксон визначає як формування істинної внутрішньої ідентичності, в структурі якої інтегруються і в той же самий час глибоко перетворюються всі попередні ідентифікації дитини: “Ця ідентичність – природна впевненість людини в тому, що внутрішня тотожність і цілісність, підготовлені в минулому, відповідають тотожності і цілісності особистості, якою її бачать оточуючі. Вона слугує для людини речовим доказом її цілісності й створює перспективу для майбутньої кар’єри” [5, 232].

Оскільки юність є перехідним моментом від дитинства до зрілості, Е.Еріксон вважає, що цей період є вирішальним. Однак в теорії Е.Еріксона виявляється певна парадоксальність. Вчений одночасно констатує і нереальність і неможливість даного переходу, і водночас необхідність його: “Молода людина повинна, як акробат на трапеції, одним потужним рухом відпустити перекладину дитинства і вхопитися за наступну перекладину зрілості. Вона повинна зробити це за дуже короткий проміжок часу, покладаючись на надійність тих, хто має відпустити, і тих, хто його прийме на протилежному боці. Яке б сполучення імпульсів і захисних реакцій, сублімацій і здатностей не виникало б в дитинстві індивідуума, він мусить зараз тверезо оцінити свої конкретні можливості в любові і в роботі... Він повинен виділити осмислену схожість того, що бачить у собі, з тим, як його сприймають інші і чого, як підказує йому його власна свідомість, від нього чекають” [5, 238].

Е.Еріксон розглядає дві протилежні можливості, котрі надає особистості криза в разі успішного або неуспішного її проходження. В першому випадку здобуває ідентичність, що супроводжується такою базовою чеснотою віку як вірність. “Вірність є здатність дотримуватись сво-

їх обіцянок, не дивлячись на протиріччя системи цінностей” [5, 233].

В разі негативного проходження молода людина володіє сплутаною ідентичністю, а “патологією” віку є відторгнення. В працях Е.Еріксона виділено певні симптоми дифузної ідентичності. За його спостереженнями, дифузність ідентичності проявляється у знеацька розвинутій ворожості стосовно ролей, пропонованим і бажаним в родині або найближчому соціальному оточенні. Молоді люди відчувають в цей час тривогу, почуваються ізольованими від світу, спустошеними, не здатними робити вибір або приймати рішення.

Е.Еріксон, помічаючи, що ці етапи психологічного формування людини в ході онтогенезу зовсім не детермінуються самими послідовними стадіями дозрівання організму, але що ефекти цього дозрівання важко опосередковуються соціальними інститутами, наводить в якості ілюстрації такий приклад: “В деяких “первісних” суспільствах існують “старі діти” – ті члени племені, які не викликали суворих випробувань церемонії ініціації – “посвяти у дорослість”. Заборона займатися усіма “дорослими” видами діяльності визначає психологічну незрілість цих індивідів, не дивлячись на повноцінне фізичне дозрівання” [1, 220].

У сучасному світі підлітки, які не досягли ідентичності, зберігають відхилення від норми або ж присвячують себе служінню революційним ідеям та цінностям.

Наступну стадію ранньої зрілості. Е.Еріксон характеризує наявністю дилеми: “близькість проти ізоляції”. Ця стадія знаменує собою початок зрілого періоду життя. Це час здобуття незалежності від батьків і школи, період встановлення дружби і близьких стосунків. Все це є можливим лише після того, як у людини сформувалося почуття ідентичності. Людина готова змішати свою здобуту великим і зусиллями ідентичність з партнером, з яким вона буде розділяти цикл “Робота – народження дітей - відпочинок”.

Кризою цієї стадії життя як правило стає справжня взаємність із любовним партнером, що відбувається в цей період життя. Рівень близькості значно відрізняється від попереднього сексуального досвіду і пошуку сексуальної ідентичності. В іншому випадку людина може опинитися в повній самотності, і близькість з іншими сприймається ним як небезпека.

Ця стадія розвитку нової вікової чесноти – любові. Е.Еріксон доводить, що це одна з найпотужніших сил в людині: “Любов складається із взаємної відданості, що придушує антагонізм, притаманний розділеним функ-

ція” [5, 234]. Любов приймає багато різноманітних форм. Але якщо між дорослими людьми настає справжня близькість, то любов включає в себе розділену ідентичність і взаємну повагу.

В наступний період, яку Е. Еріксон називає нормальною зрілістю (сьома стадія), зріла особистість стоїть перед вибором “генеративність (продуктивність, плодючість, творчість) проти стагнації”. Він триває протягом усєї дорослості. Близькі стосунки і відданість певним людям переходять у спільну турботу про виховання і підтримку наступного покоління. З точки зору людської психосоціальної еволюції, люди це істоти, котрі навчають. Вони мусять навчити наступне покоління реалізовувати ідентичність, підтримувати вміння й навички. Однак продуктивність включає в себе турботу не лише про потомство, але й про все те, що створюється людиною в цій стадії, про “породження розуму й серця”: ідеї, ідеали, творіння і про самих себе, оскільки людина також є продуктом власної творчості. “Турбота виражається у всеохоплюючому інтересі до того, що було створено любов’ю, необхідністю або випадком. Турбота долає амбівалентність, притаманну незворотнім обов’язкам” [5, 234].

Якщо сфера продуктивності людини не розширюється, вона ризикує стати жертвою нудоти і стагнації. Будучи незатребуваною, людина

буде страждати від нарцисизму і зануреності в себе.

В останній стадії життя (пізня зрілість, яку Е.Еріксон позначає восьмою позицією) людина обирає між егоцентрацією (цілісністю) і відчаєм (безвихіддю). Відчуття інтеграції его, що вбирає в себе прийняття людиною унікального життєвого циклу з його історією перемого і поразок, підтримує відчуття порядку і значимості в особистому житті і в світі навколо. Разом з відчуттям інтеграції та цілісності его приходить усвідомлення цінності іншого способу життя, навіть абсолютно іншого. Інтеграція несе в собі перспективу – здатність бачити людське життя в єдності і розуміння людських проблем. У старості егоцентрація втілюється в такій чесноті як мудрість. “Не кожна людина створює власну мудрість. Для більшості суть її складає традиція, – пише Е.Еріксон. – Мудрість представляє обособлений інтерес до життя самого по собі перед лицем смерті” [6]. Мудрість надає акумульованому людському досвіду і знанню нову цілісність. Люди, які розвинули у собі мудрість, стають зразками інтегрованості й досконалості. Вони дають натхненний приклад для молоді. Відчуття інтеграції може також полегшити почуття немічності і залежності, характерної для похилого віку.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Анциферова Л.И.* Эпигенетическая концепция развития личности Эрика Г.Эриксона // Принцип развития в психологии. – М.: Наука, 1978. – С. 220-227.
2. *Вудман М.* Опустошенный жених. – М.: Наука, 2001. – С. 14.
3. *Выготский Л.С.* Вопросы детской (возрастной) психологии // Собр. соч.: В 6. т. – Т. 4. – М.: Наука, 1984. – 375 с.
4. *Кон И.С.* Ребенок и общество. – М.: Педагогика, 1988. – С. 76.
5. *Фрейджер Р., Фейдимен Дж.* Личность. Теории, эксперименты, упражнения. – Спб.: Речь, 2001. – С. 232-238.
6. *Эриксон Е.* Идентичность: юность и кризис. – М.: Логос, 1996. – С.152.

Стаття надійшла до редакції 11.05.2007 р.